

# **S/F      BİRJA İŞİ**

## **Mövzu 1: Birjaların təşəkkül tapması və təkamülü**

### **FTN 1. Birjaların yaranması və biznes infrastrukturasi sistemində yerini mənimsəyir.**

#### **PLAN**

- 1. Ticarət formalarının təşəkkül tapması və ilk əmtəə bazarlarının meydana gəlməsi.**
- 2. Birja ticarətinin müasir dünya iqtisadiyyatında rolu**
- 3. Birjaların əsas tipləri (növləri)**

#### **Ədəbiyyat**

1. Əmtəə birjası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 may 1994-cü il).
2. Qiymətli kağızlar və fon birjalrı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (24 noyabr 1992-ci il).
3. Ağır Hüseyn, Türkiyə'de Finansal Liberalizasyon ve Finansal Gelişme İlişkisinin Ekonometrik Analizi, 1. Baskı, BDDK Kitapları, Ankara, 2010, səh. 209.
4. [www.bfb.az](http://www.bfb.az)

## **1. Ticarət formalarının təşəkkül tapması və ilk əmtəə bazarlarının meydana gəlməsi.**

Əmtəə bazarlarının, eləcədə cəmi birjaların rolunun dünya iqtisadiyyatının inkişafında müasir səviyyəyə qədər yüksəlməsini dərk etmək üçün, ictimai istehsal və istehlakın təkmilləşməsindəki uzunmüddətli təbii-iqtisadi proseslərə nəzər yetirmək lazımdır. Belə ki, birjaların meydana gəlməsindən əvvəl ilkin şərt kimi məhsuldar qüvvələrin müəyyən qədər inkişafa malik olması gərəkdir. Bununla əlaqədar birjaların təkamülünə ictimai-iqtisadi sistemlərdəki sivil insani və ictimai münasibətlərin formalaşması prosesləri ilə birlikdə, yəni ümumi şəkildə və vahid kimi baxılmalıdır.

Qədim zamanlarda, görünür, öncə «əmtəə - əmtəəyə» prinsipi üzrə vahid çeşidli məhsulların pərakəndə mübadiləsi (alış-verişi) mövcud olmuşdur. Sonralar isə uzun müddət ərzində istehsalın ictimai təşkilindəki kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri (istehsalın ixtisaslaşdırılması, təmərküzləşməsi, kooperasiyası və b.) ümumi ekvivalent olan müəyyən əmtəə və nəhayət puldan istifadə edərək, topdansaş ticarətini inkişaf etdirmək zəruriyyətini yaratmışdır.

Mahiyyətə ticarət əmək məhsulları və vasitələrinin mübadiləsi, alıcılara (istehlakçılara) çatdırılması vasitəsi və formasıdır. Müasir şəraitdə bəzi müəlliflərin irəli sürdüyü fikir, tezis və konsepsiyalara uyaraq karvan ticarətini ilkin topdansaş ticarətinə aid edilməsi düzgün olmazdı.

Fikrimizcə karvan ticarəti yayılmazdan əvvəl pərakəndə və topdansaş ticarətinin insan cəmiyyətinin təkamülü prosesində məskunlaşma ocaqları kimi yeni yaranan kəndlərdə, qəsəbələrdə və şəhərlərində daha erkən formaları olmuşdur. Misal üçün, ayrı-ayrı məhsulların alış-verişi üzrə münasibətlərin öz əmək fəaliyyəti nəticəsində yaratdıqları məhsulları mübadilə etmək istəyən sənətkarlar, əkinçi və maldarlıq ilə məşğul olan qəbilələr, həmçinin şəhər və kənd əhalisi arasında formalaşması ehtimalı vardır. Bu fikrin tərəfdarı olanlardan biri də ticarətin iqtisadiyyatı və təşkili sahəsində öz elmi sözünü demiş və bu sahədə alim kimi böyük nüfuza malik olan prof. İ.Ə.Feyzullahəyliyidir. O qeyd edirdi ki, yer üzərində ticarət ilk dəfə qədim Misirdə Nil çayının vadisində və müasir İraqın Fərat və Dəclə çaylarının sahilində eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə meydana gəlmişdir.

Əmtəə mübadiləsinin inkişafı ümumi ekvivalent kimi müxtəlif ölkələrdə qəbul edilmiş bir çox əmtəələrdən imtina etməyi və hamı üçün önəmli olan pul vahidlərinin yaradılması probleminin həllini tələb edirdi. Bununla əlaqədar Ptolomey qızıl, gümüş və mis sikkələrinin buraxılması əmri vermişdir. Gəmiçiliyin inkişafı nəticəsində Romanın güclü dəniz məmləkətinə çevrilməsi və əlverişli coğrafi mövqeyi ona dəniz və karvan yolları vasitələri ilə təcrübədə bütün Aralıq Dənizi ölkələri, hətta onun hüdudlarından daha uzaqlarda yerləşən Hindistan və Çinlə xarici ticarət münasibətləri yaratmağa imkan verirdi. Bununla yanaşı, əks proses də baş

verirdi ki, həmin xarici dövlətlərdən sənətkarlıq və ticarət məhsulları gətirilərək yayılırdı.

Feodolizmin dağılması və kapitalist münasibətlərinin yaranması ərəfəsində Avropa ölkələrinin daxilində pərakəndə ticarətin əsas hissəsi məhsul istehsalçıları kimi kəndlilər və sənətkarların özləri tərəfindən aparılırdı. Həmin dövrlərdə, xüsusilə topdansatış və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı feodolizmin əsaslarının dağılması və yenidən yaranan kapitalist təsərrüfatçılıq sisteminin iqtisadi-təşkilati əsaslarının yayılmasında, o cümlədən elmi-texniki nailiyyət və texnologiyanın, ictimai-iqtisadi münasibətlərin təşkil edilməsinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Kapitalizmdə, yəni bazar iqtisadiyyatı şəraitində, ölkədaxili ticarətin inkişaf səviyyəsi və əhəmiyyəti, eləcə də dövrü sferasında əmtəə mübadiləsi və satışının həcmi cəmi dövrü sferasının təşkili və idarə edilməsindən daha çox asılıdır. Məsələn, XIX əsrin birinci yarısında Qərbi Avropa və ABŞ-da ixtisaslaşdırılmış pərakəndə mağazalar və yarmarkalar geniş yayılaraq özlərində boyaq, manufaktura, baqqaliyə məmulatları və s. məhsulların satışını cəmləşdirmişlər. Lakin Avropada start götürmüş sənaye inqilabı daxili və xarici bazarlarda fabrik istehsalı olan əmtəələrin çoxalmasına gətirib çıxarmış və nəticədə xırda məhsul istehsalçılarının bazardan sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Artıq XIX əsrin ortalarında Avropa ölkələrində özəyi qoyulmuş, mötəbərliklərlə seçilən bir çox şirkətlər öz mağaza şəbəkəsini genişləndirərək, xarici ölkələrdə də yerləşdirməyə başlamışdır. Məsələn, həmin zamanlarda bütün dünyada şöhrət qazanmış «Zinger» adlı alman şirkəti xarici dövlətlərdən İngiltərə, ABŞ və Rusiyada da öz mağazalarını açmışdır. Artıq 1887-ci ildə həmin adı çəkilən şirkətin yalnız Böyük Britaniyada 160, XX əsrin əvvəlində isə bütün dünyada 400-dən çox eyni tipli firma - mağazaları fəaliyyət göstərirdi.

Birjalar vasitəsilə alıcılar və satıcılar arasında görüşlər nisbətən qısa vaxt ərzində (təcrübədə ani bir zamanda) təşkil edilir, sövdələşmə və əməliyyat aktlarının həyata keçirilməsi prosesi tezləşir, bu proses nəzərdə edilə biləcək səviyyədə qanuniləşdirilir və istədikdə buradaca alan və satan tərəflər arasında rollar dəyişilir.

Ümumiyyətlə birjalar mütəşəkkil bazarların növlərindən - variantlarından biridir. Mütəşəkkil bazar dedikdə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş qaydalar üzrə ticarət əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün satıcı və alıcıların toplaşdığı yer-məkan başa düşülür. Buna bənzər mütəşəkkil birjalar tarixi mənbələrə görə hələ eramızdan əvvəl IV-III yüzilliklərdə qədim Misir, Çin, Yaponiya və digər ölkələrdə mövcud idi. Sonralar onların təcrübəsi qədim Yunanıstan və Romaya yayılmışdır. Həmin yüksək inkişaf etmiş insan sivilizasiyaları sıradan çıxdıqca ticarətin təşkilinin mütərəqqi formaları kimi karvan, yarmarka və birja tipli mübadilə sistemləri tarixlərə qər qalmış və zaman keçdikcə insanlar istehsal və əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə, həmin tarixi köklərinə qayıdaraq, yeni dövr və şəraitləri nəzərə alaraq onları təzədən bərpa etməyə çalışmışlar.

Müasir dövrdə birja və hərraclar bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz zəruri tərkib hissəsidir. Birja və hərrac ticarəti isə bazarın təşkili və idarə olunmasından irəli gələrək, kapitalist istehsal-iqtisadi münasibətləri şəraitində normal bazar azadlıqları və münasibətlərinin reallaşdırılmasında aparıcı vəzifə və funksiyalar daşıyan xüsusi infrastuktur elementlərindəndir. Topdansatış ticarət formalarının təkamülünə nəzər saldıqda görürük ki, birjalar və hərracların beynəlxalq təcrübədə formalaşması prosesi kapitalist münasibətləri və bazar iqtisadiyyatı mexanizminin bərqərar olmasında ardıcıl və fasiləsiz gedən təbii tarixi prosesin nəticəsidir. Eyni zamanda onların bazar iqtisadiyyatı və ondan əvvəlki ictimai-iqtisadi sistemlərin özünüidarəetmə və özünütənzimləməsinin nəticəsidir. Bu cür özü-özünə sistem yaratma imkanları inkişaf etmiş Avropa ölkələri və ABŞ-da keçmişdən fasiləsiz ictimai-iqtisadi proses kimi gələrək müasir kapitalizm dövründə tam formalaşmışdır.

Hal-hazırda dövrün birjalara kommersiya fəaliyyəti və cəmiyyətin biznesin müəyyən bir ayrılmaz sivil hissəsidir. Birjalar kommersiya fəaliyyətinin formasıdır, hərraclar isə birja ticarətinin sanki çevrilmiş növüdür, onun məntiqi və praktiki davamıdır.

«Birja» sözünün mənşəyi XV-XVI əsrlərə gedir. Həmin dövrlərdə Niderlandın Bryüqqe şəhərində yerli və gəlmə gəmi kapitanları, eləcə də varlı və imkanlı tacirlər bazarları, müxtəlif əmtəələr və ölkələrin xüsusiyyətlərini, satılan məhsulların daşınılmasının fərqləndirici cəhətlərini öyrənmək, həmçinin xarici dövlətlərdən gətirilmiş pulların dəyişilməsi və veksellərin əldə edilməsi məqsədilə bir yerli zəngin alverçinin evinin yanı, sonralar isə içində toplaşdılar. Həmin tanınmış imkanlı tacirin evinin üzəri və şəxsi möhründə üç pul kisəsinin əksi həkk olduğundan onun Vander adından sonra «Bupse» ləqəbi də işlənirdi, çünki, latın dilində «bupse» sözü pul kisəsi deməkdir. İllər keçdikcə bizim diyarlardan uzaqlarda formalaşmış «bupse» sözü rus dilinə köçərək, tədricən geniş kütlələr arasında «birja» sözü kimi tələffüz edilməyə başlamışdır.

Xarici ölkələrdə nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdə birja sözünün mənası müxtəlif səviyyədə işıqlandırılmışdır. Onlardan rus dilində çıxmış iqtisadi lüğətdə birja sözünün mənası daha dolğun olaraq, aşağıdakı kimi verilmişdir: «Birja - qiymətli kağızlar və yaxud əmtəələr üzrə əməliyyatlar aparmaq üçün otaq, müəyyən təminatlar, hesablaşma və məlumat xidmətləri təqdim edən dövlət və ya səhmdar qurum olaraq buna görə əməliyyatlardan komissionlar əldə edən və ticarətə müəyyən məhdudiyyətlər qoyan sabit və dəqiq keyfiyyət parametrlərinə malik olan kütləvi əmtəələrin topdan, o cümlədən beynəlxalq ticarəti (əmtəə birjası), və ya qiymətli kağızlar, qızıl, valyutanın mütəmadi olaraq alış-veriş əməliyyatlarını təşkil edir».

«Birja mənfəəti. Kütləvi məhsullarla əmtəə birjasında və fond birjasında qiymətli kağızlar ticarətindən əldə edilən gəlir».

«Birja ticarəti. Birjalar vasitəsilə əmtəə və qiymətli kağızlarla ticarət».

Elə həmin terminoloji lüğətdə hərraclar haqqında belə qeyd edilib: «Kütləvi satışlar zamanı satışa qoyulmuş əmtəə və ya əmlakın onlara ən yüksək qiymət verən

şəxslər tərəfindən alışı». Bütün yuxarıda qeyd edilənlər birja və hərracların məzmununu tam açıqlamır və onların bazar iqtisadiyyatına, yəni kapitalist təsərrüfatçılığı sisteminə yönəldilmiş dövlətin həyatında əhəmiyyətini özündə əks etdirmir. Bunun üçün əlavə edək ki, birja və hərraclar material resursları və maliyyə vəsaitlərinin maddi istehsal və qeyri maddi sahələr üzrə bir- birini əvəz edən və eyni zamanda vəhdətlik təşkil edən bölgüsü və təkrarən bölgülü sistemi formalarıdır. Bununla yanaşı onlar topdan və hərdən pərakəndə məhsul satışı bazarlarının sanki başqa səviyyə və mühitə köçürülmüş formalarıdır. Birja ticarətində əmtəə kimi daşınmaz əmlak, xammal, materiallar, avadanlıqlar, fərdi istehlak, gündəlik tələbat və istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, qiymətli kağızlar, xarici ölkələrin pulları və s. əmtəə kimi dövriyyəyə cəlb edilərək, alqı-satqı obyektinə çevrilirlər. Satışa qoyulan məhsulların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq birjaları əmtəə (əmək vasitələri və əşyaları, fond (qiymətli kağızlar), valyuta (xarici ölkələrin valyutaları (pulları)-xəzinadarlıq öhdəlikləri) kimi qruplaşdırırlar.

## **2. Birja ticarətinin müasir dünya iqtisadiyyatında rolu**

Birjaların tərəqqisi cəmi dünya iqtisadiyyatı və ümumbəşər istehsal və idarəetmə mədəniyyətləri ilə əlaqədardır. İqtisadçı-alimlərin qeyd etdiyi kimi, artıq üç min ilə yaxındır ki, birjalar yer üzərində həyatın beşiyi sayılan ölkələrdə ictimai istehsalın təşkili və sivil insanlararası münasibətlərdə tərəqqinin yüksək meyarının təcəssümü kimi çıxış edirlər.

Müasir dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında birjaların rolu durmadan artır və müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi fakta çevrilir.

Birjaların başlıca məqsədi, eləcədə vəzifələri və funksiyalarının təyinatı əmtəələr, qiymətli kağızlar, xarici valyutalar və işçi qüvvəsinin alqı-satqı proseslərini sadələşdirmək, asanlaşdırmaq, az vaxt və vəsait sərf edərək reallaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz birjaların vasitəsilə cəmiyyətin maddi, əmək, maliyyə və digər imkanları səfərbər edilərək, hərəkətə gətirilir, bölünüb və təkrarən bölünərək, ən yüksək mənfəət vəd edən sahələrin inkişafına yönəldilir.

Bununla birjalar bazar mexanizminin işə düşüb fəaliyyət göstərməsinin ən zəruri alətlərindən birinə çevrilir. Onların fəaliyyəti ilə cəmiyyətin istehsal potensialının, o cümlədən maddi ehtiyatlar, sərmayələr, istehlak və yığım imkanlarının səfərbər edilməsinə və kompleks şəkildə birgə işlənilib yaradılmasına nail olunur.

Müasir dövrdə birjaların daima dəyişən bazar vəziyyətlərinin nəzarətedici sisteminə çevrilməsi və bu işdə rolunun güclənməsi təkzibedilməzdir, çünki bazar qanunları ilə yaşayan və birjalara olan hər bir dövlət beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiyaya qoşulmadan yaşayıb fəaliyyət göstərə bilməz. Məhz bunun üçün birja ticarətinin obyektinə çevrilmiş müəyyən məhsullara tələb, təklif və qiymətlərin ciddi tərəddüdləri yer kürəsinin müxtəlif guşələrində iqtisadi və hətta siyasi proseslərdə öz əksini tapırlar. Buna görə təsadüfi deyildir ki, hər bir birja müasir dövrdə ətraf

mühitdəki ictimai və iqtisadi hadisələrə həssaslıqla reaksiya verir və bununla ayrı-ayrı şirkət, birlik və hətta ölkələrin sabitliyi və çiçəklənmə indikatoruna çevrilirlər.

Birjalar vasitəsilə müxtəlif dövlətlər, istehsalçı şirkətlər, kommersiya müəssisələri və hətta bazarın istənilən subyektləri məhsul satışı üzrə öz iqtisadi siyasətlərini reallaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Misal üçün, istehsala qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi, məhsulun maya dəyərinin azaldılması, iqtisadiyyatın çevik və dəyişkən vergilərlə tənzimlənməsi ilk növbədə özlərini əmtəə və digər birjalarda biruzə verir.

Birjalar bazarlardan doğulmuşlar. Lakin müasir dövrə qədər onların funksiyaları elə dəyişmişdir ki, hal-hazırda məhsulların alqı və satqısı onlar üçün əsas vəzifə hesab edilmir. Belə ki, birjalar üçün başlıcası gələcəkdə məhsulların qiymətlərinin təyin edilməsi və onların aşkarlığının təminatından, planlı və faktiki tələb və təkliflərin reallaşdırılmasından, qiymətlərin tərəddüdlərindən sığortalanmaqdan və s. ibarətdir. Onu qeyd edək ki, direktiv iqtisadiyyatda həmin vəzifələri Dövlət plan komitəsi, Dövlət qiymət komitəsi, Dövlət sığorta sistemi, sahə plan orqanları və s. yerinə yetirirdilər. Eyni zamanda onların həlli prinsipləri və metodları direktiv və bazar iqtisadiyyatı sistemlərində tamamilə fərqli və müxtəlifdir. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, direktiv iqtisadiyyat öz planlaşdırma metodlarını işləyib hazırladığı və təkmilləşdirdiyi zaman bazar iqtisadiyyatı həmin məqsədlərə özünəməxsus yollarla nail olurdu.

Əgər sosializm şəraitində məhsul tədarükü üzrə müəyyən edilmiş dövlət tapşırıqları və plan qiymətləri alıcı və satıcılar arasında müqavilələrin bağlanmasını nəinki asanlaşdırır, hətta məcburi edirdisə, bazar iqtisadiyyatında müəssisə, şirkət və təşkilatlar təsərrüfat əlaqələrinin yaranması barədə heç bir dövlət tapşırığı və direktiv qiymətlər sistemi olmur.

Müasir dövrdə birjaların əksəriyyəti proqnozlaşdırılan tələb və təklifin əsasında perspektivdə məhsul göndərişi üzrə müqavilələrin bağlanması ilə məşğul olan sivil bazar infrastrukturası qurumlarıdır. Onların vasitəsilə nəticədə kapitalist təsərrüfatçılığı sistemində planlaşdırma mexanizminin yeni və ola bilsin, ən mötəbər sistemi əldə edilir.

Gələcəkdə yerinə yetiriləcək əldə edilmiş sövdələşmə sazişinin (əqdinin) neçəyə alınmasından asılı olmayaraq, onun real icrası zamanı elə qiymət təyin edilməlidir ki, tələb və təklifi tarazlaşdıra bilsin. Bütün bunlara sazişlərin (müqavilələrin) təkrarən başqalarına satılması, əvvəlki bu kimi əməliyyatların başa çatdırılıb tamamlanması (ləğv edilməsi) və yeni müqavilələrin bağlanması vasitəsilə nail olunur.

Müasir əmtəə birjalarında ticarət mövcud olan hazır məhsullarla yox, onların istehsal və satış müqavilələri ilə aparılır. Bu kimi malların istehsalı ola bilsin məhsul göndərmə müqaviləsinin başa çatma müddəti qurtarana yaxın tamamlanır. Təcrübədə belə birja əməliyyatlarının aparılması adi hal olmuşdur: əvvəlki satıcılar satdıqları müqavilələri geri alır, alıcılar isə əllərində qalmış sazişləri (əqdləri)

satmağa çalışırlar. Bir çox hallarda konkret əmtəələrin fiziki satışı əsasən birjadan kənarda baş verir. Bununla belə birbaşa istehsalçı müəssisələr və ya topdan məhsul satıcıları ilə alıcıların müqavilələri, onların istəyindən asılı olaraq, başqasına satılmasa, mütləq vaxtı çatdıqda tam həcmi və tələb olunan kəmiyyəti və keyfiyyəti üzrə yerinə yetirilməlidir.

Birjalarda bağlanmış bütün sövdələşmə əməliyyatlarının təxminən 3% əvvəlcədən satıcılar tərəfindən birjaların sərəncamlarında olan anbar və bazalara daşınır və sonra buradaca alıcılara təqdim edilir.

Beynəlxalq birja fəaliyyəti təcrübəsində belə qəbul edilmişdir ki, əgər bağlanmış əqdlərin satıcıları alıcılardan realizə etdikləri müqavilə sənədlərini geri almazsa, onda müəyyən edilmiş vaxtda nəzərdə tutulmuş əmtəələri həqiqətən üzə çıxarıb tərəfmüqavillərinə verməlidirlər. Öz növbəsində alıcılar məhsulu qəbul etməli və müqavilə (əqd) bağlanan zaman mövcud olan qiymətlərlə haqqını ödəməlidirlər.

Ümumiyyətlə, cəmiyyət üzvləri və bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizminin təmin edilməsində birja ticarəti vasitəsilə qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və tələblə təklifin əlaqələndirilməsi həddindən artıq əhəmiyyətliyədir. Lakin kommersiya sirri mövcud olsa da, birja ticarətinin bilavasitə agentləri olan tacirlər, istehsalçı və istehlakçıların bu prosesdə iştirakı müxtəlif səviyyəli və miqyaslı maraqlar və digər motivlərlə müəyyənləşir. Belə ki, birjalarda çalışan diler kimi tacirlərin başlıca məqsədi müəyyən birja əmtəəsini ucuz alıb baha sataraq qazanc əldə etməkdən ibarətdir. İstehsalçılar və istehlakçılar, eləcə də müxtəlif səviyyəli vasitəçilər birjaya müraciət etməkdə eyni məqsəd-qiymət fərqi qazanc əldə etmək imkanları ilə yanaşı, biri öz məhsulunu satır, digəri isə konkret öz tələbatlarını ödəyərək, təkrar istehsal prosesinin təminatçısına çevrilirlər.

Direktiv iqtisadiyyatda təsərrüfat və ticarət iştirakçılarının məqsədləri dövlət tərəfindən verilərək, heç zaman dəyişilmir, baxmayaraq ki, ölkə və müəssisə səviyyəsində real iqtisadi durum kəmiyyət və keyfiyyətə yaxşılaşır və ya pisləşir. Bütün bunların nəticəsində tələb və təklifin bir-birindən ciddi kənarlaşması, qeyri proporsionallıq, məhsul və xidmətlər qıtlığı baş verir, təyin edilmiş sabit dövlət qiymətləri faktiki olaraq əhəmiyyətini itirir. Ancaq etiraf etmək gərəkdir ki, bu cür qiymətlərin öz üstün cəhətləri mövcuddur. İstehsal başlamazdan əvvəl məhsul satışı qiymətlərinin məlum olması, onun təşkilatçılarına nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin əvvəlcədən səmərəli və yaxud səmərəsiz olmasını hesablamağa, məsrəflərin həddini müəyyənləşdirməyə və gözlənilən gəlirləri dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Onu da qeyd etmək ki, qiymətlərin aşağı düşdüyü zaman və dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş təminatlı qiymətlərin olmadığı şəraitində, istehsalçılar, istehlakçılar və tacirlər birjalardan kommersiya əməliyyatlarını qiymət tərəddülərindən sığorta etmək üçün istifadə edirlər. Müasir birjalarda əməliyyatların sığorta edilməsinin iki cür imkanı mövcuddur:

- 1) Qiyməti göstərməklə gələcəkdə aylar üzrə göndəriləcək-alınacaq məhsulların (əmtəələrin) müqavilələrinin alınıb-satılması;

2) Gələcəkdə müəyyən ay müddətində əmtəə üzrə sövdələşmə əqdlərinin (müqavilələrinin) alınması və ya satılması öhdəliklərinin əldə edilməsi.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində birjalar mikro və makro səviyyələrdə, firmadaxili və firmalararası planlaşdırma sisteminin başlıca alətinə çevrilir və direktiv planlaşdırma sisteminə nisbətən daha mürəkkəb və gizli iqtisadi mexanizm yaradır. Buna görə də dəyişkən vəziyyətlərdə bu sistem tələb və təklifi əlaqələndirməyə imkan verir ki, buna təcrübədə direktiv sistemdə heç vaxt və heç cür nail olmaq mümkün olmur.

Yuxarıda göstərilən planlaşdırma sistemləri plana uyğunluqların təmin edilməsi metodlarına görə prinsipdə fərqlənirlər.

Birincisi, direktiv sistemdə təklifdəki dəyişikliklər tələb və qiymətlərə təsir göstərmir, əlavə olaraqda tələbdəki tərəddüdlər məhsul təklifi və qiymətlərini dəyişdirə bilmir. Beləliklə, belə inzibati-amirlik sistemində istehsalçılar və istehlakçılar planların dəyişdirilməsinə dair kənardan heç bir əlavə məlumatlar və təbəçiliklərində olduqları yuxarı orqanlardan nəyisə kəskin dəyişdirəsi yeni göstəriş almırlar, hətta planların yenidən baxılması marağında olmurlar. Əgər təcrübədə əvvəl qəbul edilmiş planı təsərrüfat rəhbərləri və mütəxəssislər yenidən nəzərdən keçirməyə nail olurdularsa belə, onlar buna əsasən özləri işlədiyi müəssisədə əmək haqqı fondunu artırmaq və digər maraqlarını güdürək edirdilər, tələb təklifin tarazlaşdırılması probleminin isə buna heç bir dəxli olmurdu.

İkincisi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən bir həlqənin son məhsulunda qiymətlərin dəyişməsi ondan asılı olan sahələrdə tələb, təklif və qiymətlərə təsir göstərir. Həmin proseslər sanki eyniliklə zaman və məkan çərçivəsində təkrar olunur. Belə ki, müəyyən bir ay ərzində qiymətlərin dəyişməsi digər aylarda da qiymətlərə təsir göstərir, hər hansı bir ərazidə isə qiymətlərin qalxıb və ya enməsi başqa regionlarda da onların bu və ya digər tərəfə tərəddüdlərinə səbəb olur. Bütün bununla yanaşı, bazar iqtisadiyyatında tələb, təklif və qiymətlərin dəyişməsi bir sıra başqa amillərə təsir göstərir.

Direktiv iqtisadiyyat tələb və təklifə təsir göstərən siyasi, iqtisadi, sosial, təbii-iqlim və digər amillərin dəyişməsinə elə də ciddi əməl edə bilmir və ya heç reaksiya vermir.

Üçüncüsü, direktiv iqtisadiyyatda tərtib edilən planların əhatə müddəti dəqiq müəyyənləşdirilir. Ona görə həmin planların reallaşdırılmasına cəlb edilən bütün tərəflər necə olursa olsun mütləq bütün məhsullar üzrə göstərilmiş istehsal və satış müddətlərindən kənara çıxmamalıdırlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu cür dönməz və sərt sistem bazarın işləmə mexanizminə tam ziddir. Kapitalist üsulu-idarəsində tərəf müqabilləri məhsul göndərmə kontraktlarının reallaşdırılması müddətini təyin edirlər. Bütün bunlarla yanaşı, dövlət aparatı bazar subyektlərinə bağladığı müqavilələr üzrə heç bir həcm göstəriciləri və əhatə müddəti təyin etmirlər. Bu məsələləri istehsalçı və istehlakçılar öz aralarında sərbəst olaraq hər bir konkret məhsul üzrə həll edə bilirlər.

Müasir birja vasitəsilə bağlanan müqavilələr beş il müddətə bağlana bilər, lakin təcrübədə bu çox nadir hallarda baş verir.

Dördüncüsü, direktiv iqtisadiyyatla müqayisədə kapitalizmdə hər bir sövdələşmə tərəfi planların tərtib edilməsi və əqdlərin bağlanmasında öz məsuliyyətlərini bilir. Onlar perspektivi obyektiv və düzgün qiymətləndirdikdə mənfəət əldə edir, hesablamalarda səhifə yol verdikdə isə gəlirlərini itirmək təhlükəsi qarşısında qalırlar. Yalnız belə vəziyyət planlaşdırmanın keyfiyyətini və iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətini qat-qat artırır.

Birjalar alqı-satqı prosesləri və bazarları daha sivil səviyyəyə qaldırır. Bu cür inkişaf etmiş mütəşəkkil bazarların öz xüsusiyyətləri və ümumi cəhətləri mövcuddur. Belə ki, birjalarda həyata keçirilən bütün ticarət əməliyyatları ciddi qaydalar üzrə həyata keçirilir, onlarda alqı-satqı proseslərinin heç biri gizli yox, yalnız açıq olmalıdır. Bununla belə, bütün əmtəə birjaları kifayət qədər maddi texniki bazaya, o cümlədən, iş otaqları və ticarət zallarına, məhsul saxlamaq üçün anbar və baza komplekslərinə malik olmalıdırlar.

Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, XIX əsrin ortalarına kimi əmtəə birjaları iri topdan ticarət bazarları kimi yalnız real mövcud olan və faktiki olaraq satışa çıxarılan məhsulların realizə edilməsi ilə məşğul olurlarmış. Lakin kapitalizm inkişaf etdikcə özünün ali və sarsılmaz forması kimi real əmtəə birjaları ticarət fəaliyyəti obyektinə və xarakterinə bir qədər dəyişərək aşağıdakı kimi xassələri özündə cəmləşdirməyə başladı:

1) Sonralar ticarət əməliyyatlarını əmtəələrin özünün mövcud olmadığı şəraitdə onların əsasən keyfiyyət parametrlərinin göstərilməsi nəticəsində aparmaq mümkün olmuşdur.

2) Satış üçün nəzərdə tutulan əmtəə nümunələri daha yüksək səviyyədə standartlaşdırılmış, eyni mənşəli və bir-biri ilə əvəz edilən olmuşlar.

3) Birjalar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar istehsal-istehlak təyinatlı olmaq əvəzinə müəyyən qədər sırf alver xarakteri daşıyan sistemə çevrilmişdir

4) Satış əməliyyatları birja ticarət qaydalarının gözlənilməsi əsasında alıcı və satıcıların sıx əməkdaşlığı nəticəsində baş verir.

5) Birjalarda satışa çıxarılan əmtəələr və birja əməliyyatları əksər hallarda tərəfmüqavillərin kommersiya riskini azaltmaq məqsədilə sığortadan keçirilir.

6) Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, birjalar vasitəsilə realizə olunan məhsullar, sazişlər, pul-valyuta resursları və s. həcmi artmağa əmtəə dövriyyəsi yüksəlməyə və satılan məhsulların çeşidi sabitləşməyə və hətta azalmağa meyl edir.

Yuxarıda qeyd edilmiş xüsusiyyət, şərtlər və vəziyyətlər müasir şəraitdə bütün birjaların və ilk növbədə əmtəə birjalarının rolu və əhəmiyyətlərini, bazar iqtisadiyyatının təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsi sistemini keyfiyyətcə yaxşılaşdırmağa imkan verir. Belə ki, birjalar vasitəsilə istehsal əqdləri məhsulların alqı-satqısı üzrə ticarət müqavilələrinin bazara çıxarılması bizneslə məşğul olanlar arasında işgüzar fəallığın artması və yüksəldilməsi imkanlarını açır.

### 3. Birjaların əsas tipləri (növləri)

Cəmiyyət inkişaf etdikcə birjaların tipləri genişlənir və yeni iqtisadi zəruriyyətə uyğun inkişaf etdirilir.

Cəmi birjalrı müxtəlif əlamətlərinə və fəaliyyət istiqamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar. Belə ki, birjalar təsisatların, məsuliyyət dairələrinin, ərazi əhatəsinin, iş yönümünün, fəaliyyət qaydalarının, işçilərinin sayı və tərkibinin strukturuna görə, ixtisaslaşma, yarımixtisaslaşma və universallaşma dərəcələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Birjaların əksəriyyətinin qapalı tipli müəssisələr kimi fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onların təsisatçıları, işçilərinin sayı və strukturu, müştərilərin siyahısı və s. göstəriciləri daima dinamik proseslərlə əlaqədar dəyişir.

Muasir dövrdə birjaların əsas növləri bunlardır:

- valyuta-banalararası;
- kompyuter;
- opsiyon;
- kütləvi;
- əmtəə;
- əmək;
- universal;
- fraxt;
- fyuçers.

Təcrübədə əmtəə, qiymətli kağızlar, xarici valyutalar, məhsul istehsalı və satışı müqavilələri satan (fyuçers) və əmək birjalrı daha geniş yayılmışdır. Əmtəə birjalrı məhsul qrupları, konkret məhsul adları və çeşidləri ixtisaslaşmış, yarımixtisaslaşmış və universal ola bilərlər. Hər bir ölkədə onların yaranması tarixi şəraitdən və iqtisadi durumdan asılı olaraq baş vermişdir ki, həmin keçmişin kökləri indiki milli və dünya birjalarının fəaliyyətində öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə birjalar aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnifləşdirilə bilərlər:

- birja əmtəələrinin növünə (əmtəə-xammal, fond, valyuta birjalrı);
- təşkilı prinsipi (kütləvi-hüquqi-dövlət birjalrı, xüsusi-hüquqi-xüsusi birjalrı);
- hüquqi əsasnaməsi statusuna görə (səhmdar cəmiyyətləri və ya məhdud məsuliyyətli yoldaşlıqlar);
- birja ticarətində iştiraklarına görə (açıq və qapalı);
- birja ticarətinin obyektı olan əmtəələrin tərkibinə görə (universal və ixtisaslaşmış);
- beynəlxalq ticarətdə yeri və roluna görə (beynəlxalq və milli);
- fəaliyyət sferasına görə (mərkəzi-paytaxt, regionlararası və regional-lokal);
- bağlanmış birja əqdlərinin xarakterinə görə (real əmtəələr, fyuçerslər, opsiyonlar, qarışıq).

Müasir dövrdə əmtəə birjaları hüquqi şəxs qismində çıxış edən təşkilatlar kimi fəaliyyət göstərir. Onlar açıq formada kütləvi şəkildə birja ticarətini müəyyən qaydalar üzrə, əvvəlcədən təyin edilmiş yerdə və vaxtda birja ticarətini təşkil edib və tənzimləməklə topdansatış bazarlarını formalaşdırırlar.

Fond birjalarının vasitəsilə qiymətli kağızlar bazarı formalaşdırılır və qiymətli kağızların (səhmlərin, istiqrazların və s.) satışı təmin edilir.

Birja ticarətinin genişlənməsi nəticəsinə tamamilə yeni tipli birjaların -fyuçers birjalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Onların yaradılması birjaların real əmtəə bazarından əmtəələr üzərində hüquqların dəyişdirilməsi bazarlarına çevrilməsini göstərir. Fyuçers ticarətinin əsas əlamətləri bunlardır:

- sövdələşmələrin (əqdlərin) fiktiv xarakter daşması;
- real əmtəə bazarı ilə əlaqənin məhsulgöndərmə vasitəslə yox, sığortalanma (heçləşdirmə) vasitəsilə olması;
- birja əmtəəsi kimi tərəflər arasında bağlanmış kontraktların (əqdlərin) çıxış etməsi;
- məhsulgöndərmə şərtlərinin bütövlükdə unifikasiya edilməsi;
- sövdələşmənin simasızlaşdırılması və onun kontraqlarının biri-biri ilə əvəz edilməsi.

Opsion birjalarından birja ticarətinin sığorta edilməsi üçün istifadə olunur, çünki onların köməyiylə ehtimal edilən riskləri birja əqdləri bağlanan zaman məhdudlaşdırmaq mümkün olur.